

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Сироїд Тетяні Леонідівні
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

РЕЦЕНЗІЯ

**офіційного рецензента, кандидата юридичних наук, доцента,
завідувача кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна Воронова Марка Миколайовича
на дисертацію Пустовалової Інни Сергіївни
«Економічний вимір конституції»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Актуальність теми дисертаційної роботи. Дисертаційне дослідження Пустовалової І.С. «Економічний вимір конституції» має суттєве значення для зміцнення конституційних засад економічної політики держави та ринкових перетворень в економіці, чіткого розмежування компетенції органів публічної влади в економічній сфері. Україна перебуває на початковому етапі формування конституційної економіки, а політико-правова практика в даній сфері гостро потребує належної доктринальної бази. На сьогодні можна вважати загально визнаним положення про те, що конституційно-правові норми, безсумнівно, мають істотний вплив на економічну систему будь-якої держави. Моделі світових економічних систем встановлюються та гарантуються системою правових засобів, які, у свою чергу, підкоряються конституційно-правовій базі. Аналіз світової конституційної практики свідчить про тенденцію посилення регулювання тих відносин, які стосуються економічної організації суспільного життя. Втім цілісного й комплексного уявлення про характер впливу конституції на економічну систему, про ефективність і результативність такого впливу досі не були предметом окремого дисертаційного дослідження.

З огляду на вищевказане, обрана тематика дисертаційного дослідження Пустовалової І.С. є актуальною, вчасною і нагальною для науки конституційного права та розбудови української державності. Вона є логічним продовженням дисертаційних досліджень О.В. Скупінського (2011) та

О.В. Приходько (2021), виконаних в межах харківської школи конституційної економіки, започаткованої професором В.О. Серьогіним.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні, є достатньо аргументованими. Поставлена мета роботи, означені для її вирішення завдання, характеризуються ґрунтовністю дослідження.

Дисертація виконана у формі спеціально підготовленого рукопису та є обґрунтованим, завершеним і цілісним науковим дослідженням з об'єктивними висновками та ідеями. Дослідження проведено з використанням загальнотеоретичних і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема автором використано: системно-структурний, порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-логічний, економетричний та інші сучасні методи.

Загальна характеристика роботи. У дисертації чітко визначено мету, об'єкт і предмет дослідження, що обумовило його зміст та загальну структуру роботи. Для досягнення поставленої мети дисертант поставив завдання, які були вирішені у процесі роботи над дослідженням та відображені у висновках і положеннях наукової новизни, винесених на захист.

Дисертація Пустовалової І.С. характеризується єдністю мети, завдань і змісту. Структура дисертації є логічною, послідовною та відповідає обраній проблематиці дослідження. Виклад матеріалу є поступовим і системним, висновки отримали належне наукове та практичне обґрунтування й апробацію.

Джерельна база роботи є цілком достатньою (287 найменувань). Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, що регулює економічні відносини, у т.ч. рішення Конституційного Суду України та органів конституційної юстиції зарубіжних держав, результати соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних економічних інституцій. Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав, а також міжнародно-правові акти, що регулюють економічні відносини.

Архітектоніка роботи є логічною і відповідає обраній темі дослідження.

Відповідно до цілей, завдань, об'єкта і предмета дослідження робота складається зі вступу, двох розділів (що об'єднують шість підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків.

Так, у вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається мета, об'єкт і предмет дослідження, його методологічна основа, наукова новизна, теоретичне і практичне значення отриманих результатів. У першому розділі охарактеризовано конституцію як установчий документ щодо економічної системи суспільства, розкрито роль і значення конституції як регулятора економічної політики держави, з'ясовано особливості конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки. У другому розділі визначено конституцію як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян, окреслено державно-правові аспекти, що характеризують конституцію як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності, встановити можливості конституції як інструменту подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства, виявлено наявні недоліки і прогалини в чинній Конституції України в частині регулювання економічних відносин та сформульовано конкретні пропозиції й рекомендації щодо їх усунення в процесі конституційної реформи.

Висловлені в роботі висновки автора, пропозиції і рекомендації можуть бути використані як у теоретичній, так і в практичній сферах.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що робота є першою у вітчизняній юриспруденції науково-дослідною працею, в якій надано комплексну характеристику економічного виміру конституції та сформульовано загальні підходи щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

Заслужують на позитивну увагу такі положення дисертаційного дослідження:

- запровадження категорії «вимір» для характеристики впливу конституції на економічні відносини як такої, що поєднує в собі предметну визначеність впливу конституції на перебіг відповідних суспільних відносин із її утилітарною цінністю;

- визначення видового розмаїття та функціональної ролі конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону;
- встановлення позитивної динаміки розвитку конституцій в частині нормативного закріплення економічної політики держави;
- розкриття потенціалу сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначення основних напрямів забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону;
- визначення інструментальної ролі конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та соціал-демократичної;
- обґрунтування тези про те, що конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності;
- твердження про те, що конституції можуть слугувати основою для складної, багатофункціональної та багаторівневої солідарності;
- обґрунтування думки про відсутність прямої кореляції між конституційним закріпленням демократії та досягненням економічного розвитку, про необхідність враховувати мету, інструментарій і суспільну «ціну» відповідних економічних здобутків.

Дискусійні положення дисертації. Відзначаючи належний теоретичний рівень представленого на рецензування дисертаційного дослідження Пустовалової І.С., його практичну значимість та наукову новизну, слід констатувати, що в роботі містяться положення, які потребують подальшого уточнення та удосконалення, зокрема:

1. У підрозділах 1.2 та 1.3. дисертації міститься розлогий порівняльно-правовий аналіз зарубіжних конституцій, однак відсутній висновок про те, як виглядає вітчизняна конституція у порівнянні із зарубіжними аналогами як регулятор економічної політики держави та нормативна основа забезпечення економічної безпеки.

2. У представленій дисертації економічний вимір конституції

представлений у двох аспектах: нормативному та інструментальному. На наш погляд, підвищенню результативності представленою дослідження сприяв би також інституційний аспект, тобто дослідження того, який вплив на перебіг економічних відносин мають ті чи інші конституційні органи публічної влади, а також сама інституційно-функціональна організація (конфігурація) публічної влади, закріплена конституцією.

3. Розкриваючи економічний вимір конституції, дисертантка недостатньо уваги приділяє ролі місцевого самоврядування в економічній системі сучасного суспільства. Місцеве самоврядування згадується нею лише в підрозділі 2.3. «Конституція як інструмент подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства», в контексті того, що автономія місцевого самоврядування, захищена конституцією, може мати позитивний вплив на економічний розвиток країни (с. 147), а децентралізація позитивно впливає на перспективи місцевого та регіонального розвитку (с. 149-152).

4. Загалом позитивно оцінюючи застосований І.С. Пустоваловою економетричний метод дослідження, маємо відзначити, що результати деяких економетричних досліджень, використаних нею, мали б отримати більш критичну оцінку з її боку. Зокрема, висновки Е. Меддісона і К. Кнутсена про те, що конституційне закріплення демократичних засад та інститутів однозначно сприяє економічному зростанню як у найближчій, так і віддаленій історичній перспективі, на які посилається І.С. Пустовалова на с. 139 своєї дисертації, значною мірою дисонують із тим, що на сьогодні найпотужнішою економікою світу (друге місце у світі за обсягами ВВП і перше за темпами зростання) є китайська. Так, за останніми прогнозами Міжнародного валютного фонду, ВВП США може зрости на 2,1 % у 2024-му та 1,7 % у 2025 роках, тоді як ВВП Китаю матиме більш як удвічі вищу динаміку – 4,6 % та 4,1 % відповідно¹.

Разом із цим, наведені зауваження не впливають на загальний позитивний висновок щодо виконаної роботи та не применшують наукової цінності рецензованого дослідження.

¹ МВФ оптимістично оцінив перспективи світової економіки. URL: <https://www.dw.com/uk/mvf-optimisticno-osiniv-perspektivi-svitovoi-ekonomiki/a-68126106#:~:text=Стійкими%20залишаються%20насамперед%20найбільші%20економіки,та%204%2C1%20відсотка%20відповідно.>

Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Основні теоретичні положення дисертації висвітлені у 7 наукових працях, з яких 4 статті у наукових фахових виданнях України та 3 тез наукових доповідей. Означені публікації чітко відображають висновки дослідження, які є достатньою мірою логічними та обґрунтованими.

Відсутність порушень академічної доброчесності. У розділах дисертації повно і вичерпно викладено зміст досліджень Пустовалової І.С., зроблено посилання на наукові праці здобувача, наведені в анотації. У роботі не виявлено ознак академічного плагіату та інших порушень, що могли б поставити під сумнів самостійний характер виконаного автором дослідження. Таким чином, можна упевнено стверджувати, що дисертація виконана здобувачем самостійно, а сформульовані в ній положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора.

Ідентичність змісту анотації та основних положень дисертації. Аналіз змісту анотації засвідчує її відповідність основним положенням, які викладено в тексті дисертації. Анотація не містить положень чи ідей, які не зазначені в основному тексті дисертації. Анотація подана українською та англійською мовами і є узагальненим коротким викладом основного змісту дисертаційного дослідження та окреслення його основних результатів, що містять відповідні елементи наукової новизни.

Загальний висновок. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що має істотне значення для розвитку вітчизняного конституціоналізму і полягає у наданні комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулювання загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

Дисертаційна робота виконана на високому науково-теоретичному рівні, матеріал дисертації викладено в логічній послідовності, зміст роботи відповідає поставленій меті та завданням, висновки отримали необхідну і достатню аргументацію та є методологічно обґрунтованими. Зміст роботи та отримані результати переконливо свідчать про високий рівень оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності. Порушень академічної доброчесності з боку

дисертантки не виявлено.

За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Пустовалової І.С. відповідає спеціальності 081 – Право, робота пройшла належну апробацію. Оформлення дисертації відповідає встановленим вимогам.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація «Економічний вимір конституції», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 р. (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024) «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її автор – Пустовалова Інна Сергіївна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право.

Офіційний рецензент:

**завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук, доцент**

Марк ВОРОНОВ

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ

створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 10:36:53 11.07.2024

Назва файлу з підписом: Воронов_Рецензія на дисертацію Пустовалової.docx.p7s
Розмір файлу з підписом: 52.1 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Воронов_Рецензія на дисертацію Пустовалової.docx
Розмір файлу без підпису: 34.0 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Воронов Марк Миколайович

П.І.Б.: Воронов Марк Миколайович

Країна: Україна

РНОКПП: 2443211635

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 10:36:48 11.07.2024

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 382367105294AF970400000048891300BF4F9902

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2024.04.15 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Сироїд Тетяні Леонідівні
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

РЕЦЕНЗІЯ

**офіційного рецензента, кандидата юридичних наук, доцента,
доцента кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна Зубенко Ганни Вікторівни
на дисертацію Пустовалової Інни Сергіївни
«Економічний вимір конституції»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Актуальність теми дисертаційної роботи. Розбудова вітчизняного конституціоналізму закономірно вимагає, з одного боку, приведення економічних явищ і процесів, що відбуваються в українському суспільстві та державі, до вимог чинної Конституції, а з іншого – наповнення Основного Закону новим змістом, що дозволяв би ефективно виконувати йому свою нормативну та інструментальну роль. Усе це можна охарактеризувати як двоєдиний процес формування конституційної економіки та економічної конституції, що потребує від вітчизняної науки формування адекватної доктринальної бази. Формування такої доктринальної бази розпочалося на початку 2000-х років і триває досі. Активну участь у цьому бере й харківська правнича школа. Означені фактори зумовлюють гостру актуальність теми дисертаційного дослідження Пустовалової І.С., а також її непересічне значення для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики.

На користь актуальності рецензованого дослідження свідчить також те, що тема дисертації Пустовалової І.С. була сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки.

Рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння

здобувачкою методологією наукової діяльності. Перед дисертанткою стояло досить складне завдання, що полягало у наданні комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулюванні загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні. І з цим завданням вона успішно впоралася, свідченням чого є представлені на захист положення наукової новизни.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності в цілому. Анотація у стислій формі представляє основні тези дисертаційного дослідження, наводить перелік публікацій, в яких викладені основні результати представленого дослідження. Анотація викладена українською і англійською мовами.

У вступі визначено об'єкт і предмет дослідження, наведено актуальність вибраної теми, зазначені особисті внески дисертанта та інформацію про апробацію дисертації на профільних заходах.

Структура дисертації є відображенням авторської наукової позиції та характеризується внутрішньою логікою розвитку дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, що містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (287 найменувань) та 6 додатків. Така структура дозволила відобразити значимість і наукову ємність кожної частини тексту, акцентувати увагу на найбільш важливих в науковому сенсі аспектах проведеного дослідження, а також свідчить про старання викласти основну дослідницьку думку логічно, несуперечливо і послідовно. До кожного з розділів подано відповідні висновки, наприкінці роботи сформульовано загальні висновки. Текст дисертації відповідає критеріям цілісності, системності та зв'язності, а також критерію розумної та виправданої пропорційності його частин.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації забезпечена ефективним використанням сучасних методів дослідження, адекватних поставленій меті та задачам дослідження, а також потужній емпіричній та джерельній базі.

Правильно визначивши об'єкт, предмет та мету дослідження, здобувачка поставила та послідовно вирішила низку наукових завдань, а саме:

охарактеризувала конституцію як установчий документ щодо економічної системи суспільства; розкрила роль і значення основного закону як регулятора економічної політики держави; з'ясувала особливості конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки; визначила конституцію як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства; окреслила державно-правові аспекти, що характеризують конституцію як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності; встановила можливості основного закону як інструменту подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства; виявила наявні недоліки і прогалини в чинній Конституції України в частині регулювання економічних відносин та сформулювала конкретні пропозиції й рекомендації щодо їх заповнення в процесі конституційної реформи.

Це їй вдалося завдяки належному оволодінню методологією наукової діяльності. Так, при підготовці дослідження вона успішно використала низку загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, співвідношення між економічною і політико-правовою системами суспільства розглянуто за допомогою системно-структурного і структурно-функціонального методів (підрозділ 1.1), а історико-правовий метод дослідження застосований для дослідження еволюції конституційно-правового регулювання економічних відносин (підрозділи 1.1-2.3). У свою чергу, сучасні конституційні моделі регулювання економічних відносин та види конституційної економіки досліджено в порівняльно-правовому плані (підрозділи 1.1-2.1), а конституційно-правові інститути, що визначають характер економічної системи, досліджено за допомогою формально-логічного та формально-юридичного методів (підрозділи 1.1-2.3). Логіко-семантичний метод надав можливість дисертантці сформулювати рекомендації щодо внесення змін і доповнень до чинного конституційного законодавства (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3). У роботі над усіма структурними підрозділами дисертації широко використано такі логічні прийоми, як аналіз і синтез, визначення і класифікація. Під час аналізу сучасного стану конституційного забезпечення економічних прав і свобод,

гарантування економічної свободи, свободи праці та підприємницької діяльності, економічного розвитку і економічної солідарності (підрозділи 2.1-2.3) використано соціометричний та економетричний методи.

Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, що регулює економічні відносини, у т.ч. рішення Конституційного Суду України та органів конституційної юстиції зарубіжних держав, результати соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних економічних інституцій. Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав, міжнародно-правові акти, що регулюють економічні відносини.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, підтверджена їх апробацією на міжнародних науково-практичних конференціях та засіданнях кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що робота є першою у вітчизняній юриспруденції науково-дослідною працею, в якій надано комплексну характеристику економічного виміру конституції та сформульовано загальні підходи щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні. Свідченням наукової новизни проведеного дослідження є й цікавий методологічний підхід автора, коли економічний вимір конституції розкривається через характеристику взаємодії конституції та економіки у двох аспектах: нормативному та інструментальному.

На наш погляд, наукову новизну рецензованої дисертації Пустовалової І.С. найбільшою мірою характеризують наступні підходи та положення:

- використання категорії «вимір» до характеристики ціннісно-результативного впливу конституції на економічну систему;
- характеристика економічного виміру конституції через нормативні та інструментальні аспекти впливу Основного Закону на економічні явища та

процеси;

- характеристика економічного виміру конституції в контексті досягнення Цілей сталого розвитку ООН;
- широке використання іншомовної наукової літератури та нормативних актів, значна частина яких уперше долучена до наукового обігу в Україні;
- вдале поєднання теоретичних конструкцій із практикою конституційного будівництва;
- формування конструктивних пропозицій щодо оновлення тексту Конституції України в аспекті її економічного виміру;
- визначення видового розмаїття та функціональної ролі конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону;
- встановлення позитивної динаміки розвитку конституцій в частині нормативного закріплення економічної політики держави;
- розкриття потенціалу сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначення основних напрямів забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону;
- визначення інструментальної ролі конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та соціал-демократичної;
- твердження про те, що конституційне закріплення засад економічної системи та економічної політики держави має фундаментальне значення для формування і розвитку матеріально-фінансових основ громадянського суспільства;
- твердження про те, що конституції можуть слугувати основою для складної, багатofункціональної та багаторівневої солідарності;
- обґрунтування позиції про те, що в міру того, як країни прагнуть до сталого економічного зростання, вони повинні визнати симбіотичний зв'язок між конституційним управлінням і розвитком, гарантуючи, що їх правові рамки відповідають імперативам динамічної глобальної економіки, що розвивається.

Дискусійні положення дисертації. Відзначаючи належний теоретичний

рівень представлено на рецензування дисертаційного дослідження Пустовалової І.С., його практичну значимість та наукову новизну, слід констатувати, що в роботі містяться положення, які потребують подальшого уточнення та удосконалення, зокрема:

1. Серед положень наукової новизни, що виносяться на захист, міститься пропозиція доповнити перелік основних економічних прав людини і громадянина в Розділі II Конституції України правом на свободу вибору виду й міри соціально корисної діяльності (с. 10). Однак ч.1 статті 42 чинної Конституції України вже закріплює право на право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Тож виникає питання: пропоноване право має бути закріплено окремо чи має замінити (поглинути) право на підприємницьку діяльність? Оскільки в дисертації немає відповіді на це питання, вважаємо за доцільне, аби дисертантка відповіла на нього під час публічного захисту.

2. Враховуючи статус України як держави – кандидата в члени ЄС, дисертантці варто було чітко визначити, наскільки нормативні та інструментальні аспекти економічного виміру Конституції України відповідають тим, що мають місце в державах-членах ЄС, і в разі виявлення певних невідповідностей – запропонувати конкретні шляхи виправлення ситуації. На жаль, у рецензованій дисертації цього зроблено не було.

3. У підрозділі 2.1. дисертантка цілком слушно характеризує конституцію не тільки як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян, але й як інструмент формування громадянського суспільства. Однак економічний вимір конституції стосовно інституцій громадянського суспільства висвітлений дисертанткою досить поверхово і схематично (с. 110-112).

4. У дисертації широко використано порівняльно-правовий метод дослідження, проаналізовано понад сорок зарубіжних конституцій, однак авторка так і не визначилася з тим, яка саме Конституція є на сьогодні зразковою з точки зору повноти та якості регулювання економічних відносин. Тому хотілося б почути позицію здобувачки з даного питання безпосередньо під час публічного захисту.

Висловлені зауваження носять переважно уточнюючий характер і не

впливають на загальну позитивну оцінку виконаного дослідження. Вони переслідують мету запросити автора до наукової дискусії та врахувати зазначені зауваження у подальшій науковій розробці проблематики дослідження.

Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Основні теоретичні положення дисертації висвітлені здобувачкою в 7 одноосібних наукових працях, у т.ч. у 4 статтях у наукових фахових виданнях України та 3 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях. Згадані публікації цілком кореспондують із висновками дисертації та є досить обґрунтованими, виваженими й логічними.

Відсутність порушень академічної доброчесності. У представленій на захист дисертації досить повно, точно і вичерпно відображено зміст і принципові підходи наукового дослідження Пустовалової І.С., зроблено необхідні посилання на її наукові праці, зазначені в анотації. Проявів академічного плагіату та інших порушень, які здатні були б поставити під сумнів самостійний характер виконаного дисертанткою дослідження, у рецензованій роботі не виявлено. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що дисертація виконана здобувачем самостійно, а сформульовані в ній наукові положення, позиції та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень авторки.

Загальний висновок. У дисертації Пустовалової І.С. міститься теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що має істотне значення для розвитку вітчизняного конституціоналізму і полягає у наданні комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулювання загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Пустовалової І.С. відповідає спеціальності 081 – Право. Рецензована дисертація виконана на належному науково-методологічному рівні, є достатньо результативною з точки зору досягнення поставленої мети та наукознавчих завдань, сформульовані авторкою висновки є достатню аргументованими та обґрунтованими. Зміст роботи та отримані результати переконливо свідчать про високий рівень оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності.

Порушень академічної доброчесності з боку дисертантки не виявлено.

Загалом дисертація «Економічний вимір конституції», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024) «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її авторка – Пустовалова Інна Сергіївна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право.

Офіційний рецензент:

**Доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук, доцент**

Ганна ЗУБЕНКО

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 10:10:39 14.07.2024

Назва файлу з підписом: Зубенко_Рецензія на дисертацію Пустовалової.docx.asice
Розмір файлу з підписом: 39.3 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Зубенко_Рецензія на дисертацію Пустовалової.docx
Розмір файлу без підпису: 35.1 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Зубенко Ганна Вікторівна

П.І.Б.: Зубенко Ганна Вікторівна

Країна: Україна

РНОКПП: 2944716447

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 10:10:38 14.07.2024

Сертифікат виданий: КНЕДП АТ "УКРСИББАНК"

Серійний номер: 4454624186E4B187040000006236030067620C00

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2024.04.15 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Сироїд Тетяні Леонідівні
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора юридичних наук,
професора Наливайко Лариси Романівни
на дисертацію Пустовалової Інни Сергіївни
«Економічний вимір конституції»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії з галузі знань 08 – Право
за спеціальністю 081 – Право**

Вивчення тексту дисертаційного дослідження та наукових праць здобувачки, опублікованих за обраною темою, дають підстави зробити наступний висновок.

Актуальність і значущість теми дисертаційного дослідження І.С. Пустовалової не викликають жодних сумнівів і зумовлені, у першу чергу, тим, що, з одного боку, розбудова України як суверенної, незалежної, демократичної, правової держави, де людина визнається найвищою соціальною цінністю, вимагає конституційного закріплення базових економічних відносин, формування конституційної економіки, а з іншого – тим, що конституційно-правова доктрина у даній сфері досі ще далека від потреб сьогодення. Негативний стан соціально-економічного розвитку українського суспільства, посилений масштабними загрозами національній безпеці та територіальній цілісності України, вимагає від вітчизняної правничої науки створення такої доктринальної бази, яка б дозволяла корелювати нормотворчу та правозастосовну діяльність держави з новітніми викликами, що мають місце в економічній сфері. При цьому вкрай важливо ефективно використовувати здобутки зарубіжної політико-правової теорії та практики, особливо досвід держав-членів Європейського Союзу, котрі займають лідируючі позиції у формуванні та функціонуванні конституційної економіки.

Мета дослідження сформульована кор ектно, науково виважено, а його

задачі досить добре корелюють з означеною метою. *Об'єкт і предмет* дослідження визначені чітко й правильно, вони відповідають анонсованій темі й цілком укладаються у межі наукової спеціальності 081-Право.

Методологічна основа дослідження є сучасною й адекватною його цілям і задачам. Особливо слід відзначити, що вона ґрунтується одразу на кількох методологічних підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний, антропологічний, котрі пронизують увесь зміст роботи. Філософською основою дослідження став діалектичний метод, який дозволив автору виявити причинно-наслідкові зв'язки між різними підходами, поняттями та теоріями щодо економічного виміру конституції, а також зрозуміти їх взаємозв'язок та вплив на сучасне розуміння цього феномену. Крім того, автором вдало поєднано історико-правовий метод із методом порівняльно-правового аналізу, коли порівняння різних підходів до конституційного регулювання економічних відносин у різних державах світу здійснюється з урахуванням специфіки відповідних етапів розвитку їх правових систем. Окремо слід відзначити економетричний метод, використаний дисертанткою, який дозволив їй наочно продемонструвати вплив певних політико-правових явищ на економічні показники відповідних держав.

Дисертація спирається на потужну науковознавчу та нормативну базу (287 найменувань, у т.ч. понад 170 іншомовних). При цьому значна кількість іншомовних джерел вперше перекладена українською мовою та введена в науковий обіг в Україні. Достовірність результатів дослідження знаходить підтвердження їхньою науковою апробацією на трьох міжнародних науково-практичних конференціях.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає насамперед у тому, що вона є першою у вітчизняній юриспруденції науково-дослідною працею, де надано комплексну характеристику економічного виміру конституції та запропоновано конкретні шляхи щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні. Справді новаторським є й обраний авторкою методологічний підхід, що полягає в характеристиці взаємодії конституції та економіки у нормативному та

інструментальному аспектах.

Наукове і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і рекомендації можуть бути успішно використані:

- у *нормотворчій діяльності* – як теоретичний матеріал для вдосконалення національного законодавства, що регулює економічні відносини в Україні, у т.ч. при продовженні конституційної реформи;

- у *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших наукових пошуків з актуальних проблем сучасного конституціоналізму, у сфері правових основ економічної системи України, сучасної конституційної державності, конституційно-правового регулювання економічних відносин;

- у *навчальному процесі* – як доктринальна основа для підготовки підручників, інших навчальних і навчально-методичних матеріалів з конституційного права України, державного права зарубіжних країн, конституційної економіки;

- у *правовиховній діяльності* – як наукове підґрунтя для популяризації сучасного конституціоналізму, підвищення обізнаності громадян щодо конституційних засад економічної системи, а також їх виховання в дусі поваги до чинної Конституції України.

Загальна **структура роботи** в цілому є логічною, послідовною, раціональною, обґрунтованою предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, ступінь її наукової розробленості, визначаються об'єкт, предмет, мета і задачі роботи, її методологічна основа та науковознавча база, а також основні положення, що виносяться на захист, підкреслюється наукова новизна та практичне значення отриманих результатів дослідження. У розділі 1 дисертації з позицій нормативного підходу розкривається роль Конституції як установчого документа щодо економічної системи суспільства, як регулятора економічної політики держави, а також нормативної основи забезпечення економічної

безпеки. Натомість у розділі 2 через інструментальний підхід до розгляду взаємодії Конституції та економіки автором здійснено дослідження Основного Закону як способу забезпечення економічних прав і свобод громадян, інструменту досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності, а також фактору подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства. У висновках відображено найбільш важливі наукові та практичні результати дисертації, а також сформульовано пропозиції щодо посилення економічного виміру чинної Конституції України.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Загалом, дисертація, яка виконана у формі спеціально підготовленого рукопису, являє собою цілісне і професійно оформлене дослідження широкого кола взаємопов'язаних наукових проблем щодо концептуалізації економічного виміру конституцій з урахуванням їх історичного розвитку, універсальності та культурного релятивізму, специфіки економічної політики держав, нормативного закріплення економічної системи в умовах сучасного глобалізованого світу.

Варто відзначити, що у вітчизняній конституційно-правовій доктрині соціальна роль і призначення конституції традиційно розкриваються через категорію «функції». Натомість дисертантка пропонує альтернативний підхід у вигляді «економічного виміру конституції», котрий поєднує в собі предметну визначеність впливу конституції на перебіг відповідної групи суспільних відносин із її утилітарною цінністю. Це, власне, є відправною точкою і концептуальною основою всього дисертаційного дослідження І.С. Пустовалової. На наш погляд, такий концептуальний підхід авторки є досить конструктивним і відкриває нові можливості для наукового осмислення багатьох інших конституційно-правових явищ.

Дисертантка виходить із цілком виваженої й обґрунтованої позиції, що конституція є не тільки нормативною основою економічної системи суспільства, але й важливим інструментом реалізації економічної політики держави, забезпечення економічних прав та інтересів основних учасників суспільного

виробництва. При цьому вона цілком слушно зауважує, що конституція та конституційне право загалом із притаманною їм аксіологічною системою покликані надати відповідь на питання про належне співвідношення власності, влади і свободи, що досягається шляхом врегулювання засад економічних відносин і встановлення такого порядку взаємовідносин політичної та економічної влади, за якого публічна влада діяла б у правових рамках загальних інтересів, а власність, будучи відособленою від влади, була б здатна долати протиріччя свого розвитку, забезпечувала б ефективне зростання економічного потенціалу держави як політичної організації суспільства (с. 18).

На думку дисертантки, сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму характеризується визнанням, становленням та організаційно-правовим забезпеченням реалізації фундаментальних засад соціальної правової держави, функціонально спрямованої на демократичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів та формування ринкової економіки (с. 23). При цьому авторка на широкому фактичному матеріалі демонструє, що шлях України до Європейського Союзу – це значною мірою шлях до соціал-демократичного конституціоналізму, де роль держави в регулюванні економічних відносин є вкрай важливою, якщо не ключовою.

Перебування України перед викликом зовнішніх і внутрішніх загроз цілком закономірно позначилося на тому, що в дисертації І.С. Пустовалової значна увага приділена економічним аспектам економічної безпеки держави та ролі конституції в її забезпеченні. Зокрема, дисертанткою розкрито потенціал сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначено основні напрями забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону; доведено, що протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції.

Значне місце в дисертації займають гуманістичні аспекти економічної конституції. Зокрема, авторкою визначено інструментальну роль конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та

соціал-демократичної; на широкому країнознавчому досвіді обґрунтовано, що закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх протиставлення громадянським і політичним правам.

Дисертантка цілком слушно зауважує, що говорячи про потенціал конституції щодо подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства, не можна обійти увагою й інституційну основу економічного управління (с. 140-141 дисертації). Справді, конституція, розмежовуючи повноваження та відповідальність різних гілок влади, створює міцну інституційну основу для економічного управління. Чіткий розподіл повноважень, система стримувань і противаг та незалежна судова система сприяють цілісній і стабільній економічній політиці, запобігаючи прийняттю свавільних рішень і створюючи середовище, сприятливе для сталого економічного зростання.

Цілком підтримуємо тезу І.С. Пустовалової про те, що на сьогодні Конституція постає як потужний інструмент, який керує курсом економічного розвитку нації шляхом вирішення суперечностей, сприяння стабільності та сприяння інклюзивності (с. 161 дисертації). Справді, оскільки суспільства прагнуть до прогресу, конституція виступає як той маяк, який гарантує, що прагнення до економічного зростання не відбувається за рахунок індивідуальних свобод чи суспільної гармонії. Відповідно, прийнявши динамічну та багатогранну роль конституції, країни можуть прокласти шлях до стійкого економічного розвитку, де плоди прогресу будуть справедливо розділені між усіма членами суспільства.

Всі положення наукової новизни, винесені на захист, є цілком обґрунтованими, поміркованими і виваженими; вони переконують у результативності проведеного дослідження та його важливості для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики. Серед них відзначимо наступні:

- дисертанткою вперше окреслено видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення

(заснування) економічної системи на рівні основного закону; продемонстровано, що таке встановлення здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів, які мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері;

- авторкою удосконалено доктринальні підходи щодо нормативного впливу конституції на економічну політику держави; на широкій країнознавчій базі продемонстровано, що сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; закріплюють пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди; виокремлюють ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; визначають межі втручання держави в економічну систему; закріплюють ініціативність держави в економічній сфері, обов'язкову наявність економічної політики держави; закріплюють окремі, найважливіші інструменти державної економічної політики; встановлюють інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави, а подекуди – закріплюють і досить конкретні дії з боку держави, спрямовані на підтримку і розвиток окремих галузей економіки;

- у дисертації набули подальшого розвитку доктринальні підходи до інтерпретації конституцій як інструменту подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства; на підставі широкого кола економетричних даних обґрунтовано думку про відсутність прямої кореляції між конституційним закріпленням демократії та досягненням економічного розвитку, про необхідність враховувати мету, інструментарій і суспільну «ціну» відповідних економічних здобутків.

Окремо слід відзначити виважені й обґрунтовані пропозиції дисертантки щодо посилення економічного виміру чинної Конституції України; зокрема, запропоновано в межах конституційної реформи доповнити вітчизняний Основний Закон такими положеннями: а) доповнити перелік засад конституційного ладу України принципом солідарності; б) доповнити розділ I Конституції статтею, де б містилася базова характеристика економічної системи

України та економічної політики української держави; в) перелік основних економічних прав людини і громадянина в Розділі II Конституції України доповнити правом на спадкування та правом на свободу вибору виду й міри соціально корисної діяльності; г) завершити конституційну реформу в частині децентралізації публічної влади, закріпивши принципи субсидіарності та матеріально-фінансової забезпеченості місцевого й регіонального самоврядування. Вважаємо, що реалізація запропонованих І.С. Пустоваловою змін і доповнень дозволить якісно поліпшити рівень конституційно-правової регламентації базових економічних відносин в Україні.

Загалом слід відзначити, що дисертація І.С. Пустовалової відзначається високим науково-методологічним рівнем виконання, вмільм використанням сучасного науково-методологічного арсеналу, виваженістю й обґрунтованістю висновків, високою правовою культурою теоретичних побудов.

Однак, як і при дослідженні будь-якої складної та нової теоретичної проблеми, в зазначеній дисертації міститься низка спірних або недостатньо обґрунтованих положень, які можуть стати підґрунтям наукової дискусії та напрямами подальшої розробки даної проблеми.

1. Стрижнем дисертаційного дослідження І.С. Пустовалової є відхід від традиційної для вітчизняної юриспруденції концепції функцій конституції на користь концепції «вимірів конституції». На жаль, достатньо розлоге обґрунтування даного підходу міститься у відповідній статті авторки¹, тоді як у самій дисертації цьому ключовому питанню присвячено лише кілька абзаців (с. 25-26 дисертації). На наш погляд, обґрунтуванню концепції вимірів конституції варто було присвятити окремий підрозділ дисертації.

2. Розкриваючи роль конституції в регулюванні економічної політики держави (підрозділ 1.2), дисертантка зазначає, що «конституція закріплює пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди (складові), виокремлює ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави (залежно від специфіки економіки відповідної країни, до них, як правило,

¹ Пустовалова І. С. Виміри конституції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 80. Частина 1. С. 136-142.

належать промисловість, сільське господарство, туризм, рибальство, ремесла) (с.48). Водночас дисертантка обходить увагою відповідь на питання, чи потрібна відповідна норма в Конституції України і якщо потрібна, то які саме пріоритети цієї політики та/або які галузі економіки мають бути в ній закріплені. Вважаємо, що відповідь на це питання була б доречною під час публічного захисту.

3. Досліджуючи конституцію як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства (підрозділ 2.1 дисертації), дисертантка умовно розподіляє всі економічні права на дві групи: права працівників і права роботодавців. Констатує методологічну привабливість такого підходу, водночас маємо відзначити, що він дещо звужує гносеологічні можливості дослідження, переводячи його в русло дихотомії «працівник-роботодавець», а також певним чином дисонує із принципом економічної солідарності, який надалі обстоює дисертантка у підрозділі 2.2.

4. Досліджуючи конституцію як інструмент подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства (підрозділ 2.3), дисертантка цілком слушно відзначає, що на сьогодні йдеться не про економічний чи соціальний розвиток взагалі, а про розвиток сталий (с. 159 дисертації). Водночас вона ухиляється від прямої відповіді, чи варто Україні піти шляхом Республіки Польща чи Швейцарської Конфедерації, де сталий розвиток виведено на рівень конституційного принципу. Хотілося б почути відповідь на це питання під час публічного захисту.

Проте зазначені зауваження є певною мірою дискусійними, не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи І.С. Пустовалової, а скоріше спрямовують дисертантку на продовження наукових досліджень в обраній сфері.

Дисертація є завершеною науково-дослідною роботою, котра містить вирішення наукової проблеми, що має суттєве значення для вітчизняної науки конституційного права та практики державного будівництва в Україні. Основні результати дисертаційного дослідження досить повно висвітлено у 8 наукових працях, з яких 4 статті в наукових виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, та 3 тез доповідей на всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Аналіз змісту представленої дисертації дозволяє зробити висновок про

високий рівень виконання здобувачкою поставленого наукового завдання та оволодіння нею методологією наукової діяльності. Проявів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації та інших публікаціях автора не виявлено.

На підставі вищевикладеного вважаю, що рецензована дисертація «Економічний вимір конституції» за формою та змістом відповідає вимогам п. 6-9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а також Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40, а її автор – Пустовалова Інна Сергіївна – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

**Помічник ректора
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ,
науковий співробітник
Навчально-наукової лабораторії
з дослідження проблем превентивної діяльності
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України**

Лариса НАЛИВАЙКО

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 13:22:08 10.07.2024

Назва файлу з підписом: Наливайко_Відгук_на_дисертацію_Пустовалової.docx.xml
Розмір файлу з підписом: 16.5 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Наливайко_Відгук_на_дисертацію_Пустовалової.docx
Розмір файлу без підпису: 33.4 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: НАЛИВАЙКО ЛАРИСА РОМАНІВНА

П.І.Б.: НАЛИВАЙКО ЛАРИСА РОМАНІВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 2679015426

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 13:22:07 10.07.2024

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000035A93501B865A004

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в окремих файлах (XAdES detached)

Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2024.04.15 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Сироїд Тетяні Леонідівні
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора
Бєлова Дмитра Миколайовича
на дисертацію Пустовалової Інни Сергіївни
«Економічний вимір конституції»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Критичний аналіз дисертації І.С. Пустовалової та наукових праць, опублікованих нею за обраною темою, дозволяють зробити наступний висновок.

Актуальність і значущість теми представленого дисертаційного дослідження. Конституційна економіка, сформувавшись у другій половині ХХ століття, на сьогодні стала одним із пріоритетних напрямків розвитку світового конституціоналізму. Дедалі більше уваги приділяється регулюванню економічних питань і в новітніх конституціях. Втім вітчизняна конституційно-правова наука досі не відповідає вимогам сьогодення щодо формування доктринальних засад конституційної економіки, зокрема в частині знаходження відповідей на питання про те, який вплив має чинний Основний Закон на перебіг економічних процесів в Україні та які зміни має включати конституційний процес, аби сприяти економічному зростанню українського суспільства і держави, які конституційні норми сприятимуть економічній безпеці та сталому економічному розвитку. У світлі євроінтеграційних прагнень України дослідження економічного виміру Конституції означає також виявлення ступеня відповідності чинного Основного Закону нашої держави тим вимогам і стандартам, котрі висувуються Європейським Союзом перед державами-членами.

Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та

прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки.

За даних обставин тема дисертаційного дослідження І.С. Пустовалової виглядає гостро актуальною, своєчасною і вкрай важливою для розбудови української держави та розвитку вітчизняного конституціоналізму в руслі провідних світових тенденцій.

Мета дослідження окреслена цілком коректно і правильно, а його задачі сформульовані чітко, послідовно й досить повно для досягнення означеної мети. *Об'єкт і предмет* дослідження визначені досить лаконічно, але точно й правильно, вони повною мірою відповідають обраній темі й цілком укладаються в межі наукової спеціальності 081-Право.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації І.С. Пустовалової, є достатньо обґрунтованими й переконливими, що забезпечено вдало обраною методологією дослідження, міцною джерельною базою, а також належною апробацією шляхом оприлюднення відповідних матеріалів у фахових виданнях та на наукових форумах.

Методи дослідження, обрані дисертанткою, відповідають сучасному стану розвитку методології науки та є цілком адекватними поставленим цілям і задачам. Філософський матеріалістичний підхід авторки у поєднанні з діалектичним методом пізнання забезпечив належний рівень науковості проведеного дослідження. Набір використаних авторкою загальних і спеціальних методів дослідження є доволі традиційним для вітчизняної юриспруденції та включає в себе системно-структурний, структурно-функціональний, логіко-семантичний, історико-правовий, формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий та інші методи. Водночас специфіка обраної теми зумовила необхідність широкого використання економетричного й соціологічного методів дослідження, що й було досить ефективно реалізовано дисертанткою.

Окремо слід відзначити істотну джерельну базу дослідження (287 найменувань) та широке використання англомовних джерел, чимало яких вперше долучено дисертанткою до наукового вжитку в Україні.

Достовірність результатів дослідження підтверджена їх апробацією на трьох міжнародних науково-практичних конференціях, а також обговоренням на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Аналіз змісту представленої дисертації дозволяє зробити висновок про високий рівень виконання здобувачкою поставленого наукового завдання та оволодіння нею методологією наукової діяльності.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає насамперед у тому, що вона є першою у вітчизняній конституційно-правовій науці монографічною працею, в якій надано комплексну характеристику економічного виміру конституції та сформульовано конкретні пропозиції щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних вимог і викликів, пов'язаних із формуванням конституційної економіки в Україні. Вона розвиває й доповнює основні постулати, розроблені харківською школою конституційної економіки (В.О. Серьогін, О.В. Скупінський, О.В. Приходько) та наповнює дискусію щодо оновлення Конституції України новим змістом. Справді новаторським є й обраний дисертанткою бінарний підхід до структурування роботи, що полягає в характеристиці економічного виміру конституції через нормативний та інструментальний аспекти. Проявів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації та інших публікаціях автора не виявлено.

Наукове і практичне значення одержаних результатів є досить істотним і полягає у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і рекомендації можуть бути успішно використані як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні, науково-дослідній сфері, у навчальному процесі, а також у правовиховній діяльності. Дисертація може слугувати основою для широкої наукової дискусії щодо подальших шляхів реформування чинної

Конституції України, а також розбудови конституційної економіки в Україні.

Структура дисертації є цілком виправданою метою і завданнями дослідження, вона дозволила авторці послідовно, комплексно і досить розлого розкрити обрану тему. Дисертація складається з анотації, вступу, двох розділів, що охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, ступінь її наукової новизни, визначаються об'єкт, предмет, мета, задачі та методи дослідження, джерельна база, а також основні положення, котрі виносяться на захист, підкреслюється теоретичне та практичне значення отриманих результатів. У першому розділі дисертації розкривається нормативний підхід до взаємодії конституції та економіки, зокрема надається характеристика конституції як установчого документа щодо економічної системи суспільства, розкривається роль і значення конституції як регулятора економічної політики держави, а також з'ясовуються особливості конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки. У свою чергу, у другому розділі дисертації відображений інструментальний підхід до взаємодії конституції, зокрема конституція визначається як інструмент забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства; окреслюються державно-правові аспекти, що характеризують конституцію як інструмент досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності, а також робиться спроба встановити можливості конституції як інструменту подолання економічних протиріч та забезпечення економічного розвитку суспільства. У висновках відображено найбільш важливі наукові та практичні результати дисертаційного дослідження, а також сформульовано пропозиції щодо поліпшення тих нормативних положень, котрі визначають економічний вимір Конституції України.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Загалом, дисертація, яка виконана у формі спеціально підготовленого рукопису, являє собою глибоке, комплексне, якісно оформлене наукове дослідження

економічного виміру конституції, в якому сформульовані загальні підходи щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

Викладення авторської концепції економічного виміру конституції розпочинається з характеристики конституції як установчого документа щодо економічної системи суспільства (підрозділ 1.1.). При цьому, слідуючи в руслі підходів свого наукового керівника, І.С. Пустовалова розглядає економічну систему як сукупність відносин, що визначають спосіб виробництва матеріального життя суспільства, до якої належать відносини власності та такі, що виникають на їх основі відносини щодо виробництва, обміну, виробничого розподілу та споживання матеріальних і духовних благ (с. 24-25). Вміло застосовуючи здобутки вітчизняної теоретичної юриспруденції до конституційно-правової матерії, авторка робить цілком обґрунтовано стверджує, що реалізація установчої функції конституції стосовно економічної системи країни здійснюється через низку так званих спеціалізованих норм або нетипових правових приписів.

На прикладі широкого кола зарубіжних конституцій вона переконливо демонструє, що встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів, а відповідні норми можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни. Творчо використовуючи історико-правовий метод дослідження, дисертантка слушно відзначає, що системоутворюючі (установчі) норми, котрі стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, які були прийняті в період від завершення другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь (с. 27-33).

Визначивши роль конституції як установчого документа щодо економічної системи суспільства і виходячи з провідної ролі держави як політичного суб'єкта, дисертантка цілком логічно і послідовно переходить до

характеристики конституції як регулятора економічної політики держави (підрозділ 1.2). При цьому вона цілком слушно зауважує, що «конституція, з одного боку, убезпечує економічну систему від свавільного втручання з боку держави рамками обмеженого правління, а з іншого – озброює державу необхідним інструментарієм для впливу на економіку, спрямовує цю діяльність і надає їй цілеспрямованого характеру» (с. 35).

У даному підрозділі своєї дисертації І.С. Пустовалова робить досить вдалу спробу надати розгорнуту характеристику конституції як регулятора економічної політики держави, визначити основні закономірності розвитку конституційного закріплення такої політики та з'ясувати перелік елементів цієї політики, котрі отримують відображення на рівні основного закону. Досягнення поставленої мети забезпечено вмілим використанням порівняльно-правового аналізу конституцій різних «поколінь» у поєднанні з історико-правовим (хронологічним і діахронічним) та формально-догматичним методами дослідження. При цьому механізм економічної політики розглядається автором як сукупність правових норм, організаційних форм і методів управління, які забезпечують досягнення цілей політики (с. 43).

Порівняльно-правовий аналіз сучасних конституцій дозволив дисертантці визначити, як відображені в їх текстах основні структурні елементи економічної політики держави. За результатами такого аналізу, авторка доходить цілком обґрунтованого й переконливого висновку про те, що конституція: 1) визначає цілі та завдання економічної політики держави; 2) закріплює пріоритети економічної політики держави та її окремі підвиди (складові), виокремлює ключові галузі економіки, котрі потребують підтримки держави; 3) визначає межі втручання держави в економічну систему; 4) закріплює ініціативність держави в економічній сфері, обов'язковість економічної політики держави; 5) закріплює окремі, найважливіші інструменти державної економічної політики; 6) встановлює інституційний механізм вироблення й реалізації економічної політики держави (с. 47-51).

Важливість і гостра актуальність безпекової проблематики для сучасної

України змусила дисертантку окремо зупинитись на розгляді конституції як нормативної основи забезпечення економічної безпеки (підрозділ 1.3 дисертації). При цьому вона слушно відзначає, що ідея національної безпеки тісно пов'язана із концепцією сталого демократичного розвитку, а відтак забезпечення національної безпеки має бути спрямоване не лише на запобігання загрозам державі та суспільству, але й на здійснення комплексу заходів щодо розвитку та зміцнення прав і свобод особистості, матеріальних та духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності країни (с. 55-56). Авторка розглядає економічну безпеку як складову національної безпеки, як такий режим функціонування держави в особі законодавчої, виконавчої та судової влади, при якому забезпечуються невразливість та незалежність економічних інтересів держави щодо можливих зовнішніх та внутрішніх загроз та впливів (с. 56).

У межах даного підрозділу дисертантка демонструє високий рівень використання системно-структурного і порівняльно-правового методів дослідження. Принципово важливою є теза І.С. Пустовалової про те, що у категорій «економічна безпека» і «правопорядок» є свої предметні сфери, які практично збігаються (економічна безпека – економічний правопорядок) і просторово-об'єктові рівні (економічна безпека держави, регіону, підприємства та правопорядок у державі, регіоні тощо). При цьому відзначається діалектичний зв'язок між категоріями, що розглядаються, що проявляється: в участі в їх забезпеченні одних і тих самих суб'єктів, у неможливості нормального існування особистості й суспільства без правопорядку та безпеки (с. 59 дисертації). За результатами аналізу широкого кола сучасних конституцій дисертантка доходить висновку, що до основних напрямків забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону на сьогодні належать: закріплення спрямованості державного регулювання на забезпечення служіння господарської діяльності інтересам народу; заборона монополізації виробництва і ринку, запобігання недобросовісній конкуренції; запровадження державної монополії на ключові види економічної діяльності; закріплення державного

захисту прав споживачів; заборона іноземним суб'єктам мати у власності певні природні ресурси шляхом проголошення виключної власності народу на ці ресурси; закріплення так званих «бюджетних правил»; заборона використовувати власність на шкоду загальним/ суспільним інтересам тощо (с. 74).

Інструментальний підхід до характеристики впливу конституції на економіку дисертантка розпочинає з аналізу конституції як інструменту забезпечення економічних прав і свобод громадян та формування громадянського суспільства (підрозділ 2.1). Під економічними правами І.С. Пустовалова розуміє можливості індивідів у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ щодо забезпечення вільного розпорядження предметами споживання та основними факторами господарської діяльності: умовами виробництва і робочою силою (с. 80).

Заслуговує на підтримку принципова позиція дисертантки щодо переліку економічних прав людини і громадянина. На її погляд, що до числа основних економічних прав і свобод слід відносити тільки фундаментальні міри можливої поведінки особи в межах економічної системи суспільства, тобто в межах суспільних відносин щодо виробництва, обміну, розподілу і виробничого споживання матеріальних благ, котрі виникають і функціонують на основі відносин власності. Відтак, економічними в жорсткому сенсі слова є право на власність (у т.ч. право на приватну власність та право на користування об'єктами публічної власності) і право на свободу вибору суспільно корисного виду діяльності (у т.ч. право на працю та право на підприємницьку діяльність). За такого підходу право на вільний вибір місця роботи, на належні умови праці та своєчасну і справедливую оплату праці є складовими права на працю, а право на страйк – його юридичною гарантією (с. 83-84).

На думку дисертантки, за суб'єктами (носіями) основні економічні права, передбачені конституціями (незалежно від їх покоління), можуть бути розподілені на два види: перший – це права власників, традиційно присутні в ліберальних конституціях, а другий – права трудівників, які зазвичай в

ліберальних конституціях не зустрічаються (с. 85 дисертації). Використання історико-правового та порівняльно-правового методів дослідження дозволяє їй дійти висновку, що саме по відношенню до економічних прав трудящих соціал-демократичні конституції роблять свій найбільш помітний внесок (с. 95 дисертації).

Важливим як у теоретичному, так і в суто практичному плані є здійснений дисертанткою поділ економічних прав на сім категорій за рівнем їх юридичного забезпечення (за словами авторки – «за умовною силою захисту») (с. 104-108). Інша річ, що рівень забезпечення одних і тих самих прав може істотно варіюватися від держави до держави, і Україні слід визначитися з тим, який рівень захисту слід обрати з урахуванням наявних можливостей, аби не створювати завищених очікувань серед громадян.

Важливим у сенсі сучасного соціал-демократичного конституціоналізму та євроінтеграційних прагнень України є дослідження конституції як інструменту досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності (підрозділ 2.2 дисертації). Здійснений дисертанткою огляд зарубіжних конституцій підтверджує три важливі тези: по-перше, конституції включають солідарність як цінність; по-друге, конституції не тільки не відкидають прямої транснаціональної солідарності, але в багатьох випадках схвалюють її; по-третє, має місце рух конституційної економіки в бік забезпечення солідарності в економічній сфері, що є передумовою розвитку соціальної державності та розширення соціально-економічних гарантій усієї сукупності конституційних прав і свобод людини і громадянина (с. 129). Принципово важливим в даному контексті є висновок дисертантки про те, що наявність різних уявлень про конституційну солідарність, а також існування більш ніж одного типу солідарності в рамках однієї конституції свідчить про те, що конституції можуть слугувати основою не тільки внутрішньодержавної, але й транснаціональної солідарності, і, що більш важливо, складної, багатофункціональної, тобто багаторівневої солідарності (с. 135).

Завершується дисертація характеристикою конституції як інструмента

подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства (підрозділ 2.3 дисертації). У межах даного підрозділу дисертантка звертає увагу на низку важливих аспектів. Зокрема, вона цілком обґрунтовано стверджує, що важливим інструментом подолання економічних протиріч і забезпечення економічного розвитку суспільства є демократичне врядування та стабільність конституційного ладу (с. 138), а в інституційно-функціональному плані принципове значення має також розподіл влади та система стримувань і противаг (с. 139). Дисертантка цілком слушно звертає увагу також на тому, як у конституції закріплюється інституційна основа економічного управління, на співвідношення фіскальної відповідальності та економічної стабільності (с. 143), на важливість досягнення гармонії між індивідуальними правами особи та колективним процвітанням (с. 156).

Положення наукової новизни, котрі винесені дисертанткою на захист, свідчать про істотне прирощення наукового знання, всі вони є достатньо обґрунтованими і безумовно заслуговують на увагу як науковців, так і практиків, долучених до розробки та реалізації конституційної економіки. Серед положень наукової новизни вважаємо за доцільне відзначити ті, що характеризуються, як такі що розроблені дисертанткою вперше:

- окреслено видове розмаїття і функціональну роль конституційних норм, за допомогою яких здійснюється встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону;

- розкрито потенціал сучасних конституцій щодо нормативного забезпечення економічної безпеки держави; визначено основні напрями забезпечення економічної безпеки на рівні основного закону; доведено, що протягом останніх десятиліть одним із пріоритетів конституційного захисту економічної безпеки стало запобігання корупції;

- визначено інструментальну роль конституції у забезпеченні економічних прав і свобод громадян з урахуванням специфіки двох різних політичних традицій конституціоналізму – ліберально-демократичної та соціал-демократичної; на широкому країнознавчому досвіді обґрунтовано, що

закріплення економічних прав (поряд із соціальними та культурними правами) в тексті основного закону стало мейнстрімом сучасного конституціоналізму, отримуючи визнання переважної більшості держав і «розмиваючи» їх протиставлення громадянським і політичним правам;

- доведено, що конституція виступає важливим інструментом досягнення балансу економічних інтересів та забезпечення економічної солідарності; акцентовано увагу на тому, що економічна солідарність є скоріше не запропонованим правилом поведінки, а ціннісним орієнтиром економічних відносин, основою належної комунікаційної активності між різними суб'єктами економічних відносин і консолідації суспільства з метою створення умов для сталого економічного зростання країни і підвищення добробуту громадян.

Окремої уваги та схвальної оцінки заслуговують слушні, цілком прагматичні й обґрунтовані пропозиції дисертантки щодо внесення змін і доповнень до Основного Закону України.

Зауваження щодо окремих положень дисертації. Загалом позитивно оцінюючи дисертацію І.С. Пустовалової, необхідно звернути увагу на окремі недостатньо обґрунтовані чи спірні положення, що могли б слугувати предметом подальших наукових досліджень дисертантки або дискусії під час публічного захисту:

1. За результатами порівняльно-правового аналізу сучасних конституцій (з урахуванням специфіки економічного ладу окремих держав та національних особливостей конституційної регламентації) дисертантка виокремлює декілька напрямків забезпечення економічної безпеки на рівні Основного Закону (с. 63-67), однак не вказує, які з них вже застосовуються в Україні, а які варто запровадити в майбутньому. Хотілося б почути думку дисертантки з даного питання під час публічного захисту.

2. На с. 77 дисертації стверджується, що мейнстрімом у сфері конституційного регулювання економічних відносин на сьогодні є соціал-демократична традиція. В принципі погоджуючись із даною тезою, водночас вважаємо, що твердження про те, ніби соціал-демократична традиція

«переважає на сьогодні як у європейських національних правових системах, так і системах країн Латинської Америки, Азії та Африки» є певним перебільшенням. Зокрема, немає достатніх підстав стверджувати про домінування соціал-демократичної традиції в Японії чи державах арабського Сходу.

3. Дисертантка досить широко використовує порівняльно-правовий метод дослідження, але уникає відповіді на питання: конституція якої держави видається їй зразковою на сьогодні з точки зору економічного виміру? Вважаємо за доцільне, аби дисертантка висловила свою позицію з даного питання під час публічного захисту.

4. З урахуванням того, що спадкування є однією з форм набуття права власності, викликає сумнів необхідність доповнення Конституції України статтею, яка б закріплювала право на спадкування, як це пропонує дисертантка (с. 84-85), адже ст. 41 чинної Конституції й так вже закріпила право власності як одне з основних економічних прав людини і громадянина в Україні.

5. У дисертації чимало говориться про роль конституції у регулюванні економічної політики держави, втім обійдено увагою питання про те, якою має бути роль конституції у визначенні ролі місцевого самоврядування в економічній системі суспільства.

Однак, незважаючи на висловлені вище зауваження, дискусійні положення та рекомендації, дисертація здобувачки наукового ступеня Пустовалової Інни Сергіївни на тему: «Економічний вимір конституції» є цілісною науковою працею, написана на належному науковому рівні, з достатнім використанням конституційного законодавства та спеціальної літератури, має наукову теоретичну і практичну цінність. Маємо надію, що висловленні побажання стануть предметом подальших наукових пошуків здобувача наукового ступеня.

Загалом за результатами проведеного критичного аналізу можемо зробити наступні **висновки**:

1. Дисертація Пустовалової Інни Сергіївни на тему: «Економічний вимір конституції» є самостійною оригінальною кваліфікованою працею, яка містить

теоретично обґрунтовані результати, що в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, яке має суттєве значення для кримінально-правової науки і полягає у наданні комплексної характеристики економічного виміру конституції та формулювання загальних підходів щодо приведення окремих аспектів такого виміру до сучасних потреб розвитку конституційної економіки в Україні.

2. Дисертація відповідає спеціальності 081 – Право, а також вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом МОН України від 12 січня 2017 р. № 40.

3. Здобувачка наукового ступеня Пустовалова Інна Сергіївна на основі прилюдного захисту своєї дисертації на тему «Економічний вимір конституції» заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право).

Офіційний опонент:

**Професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
доктор юридичних наук, професор**

Дмитро БЄЛОВ

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ

створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 13:41:02 10.07.2024

Назва файлу з підписом: Відгук Пустовалова.pdf.asice

Розмір файлу з підписом: 5.4 МБ

Назва файлу без підпису: Відгук Пустовалова.pdf.zip

Розмір файлу без підпису: 5.5 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Белов Дмитро Миколайович

П.І.Б.: Белов Дмитро Миколайович

Країна: Україна

РНОКПП: 2962402118

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 13:22:26 10.07.2024

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 382367105294AF9704000000E86B34008F729B01

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Серійний номер носія особистого ключа: Не визначено

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Підписані файли: Відгук Пустовалова.pdf

Версія від: 2024.07.04 13:00